

др Јелена Рафаиловић, доцент
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
jelena.rafailovic@f.bg.ac.rs

Оригинални научни рад
Примљен: 10.02.2020.
Прихваћен: 15.02.2020.

Аграрне реформе на Балкану после Првог светског рата – упоредни преглед основних карактеристика

Апстракт: У чланку је изложен компаративни преглед основних карактеристика аграрних реформи спроведених у Краљевини СХС, Румунији, Грчкој и Бугарској након Првог светског рата. Анализирана је у законодавном оквиру, путем основних принципа, обима експропријације и ефеката реформе како би се истакле сличности и разлике и допринели бољем сагледавању и разумевању овог питања у оквиру балканске историје. Политички, социјално и економски условљене аграрне реформе са својим комплексним утицајима одиграле су важну улогу не само у пољопривредном сектору већ и у читавом друштву.

Кључне речи: аграрне реформе, Балкан, међуратни период, законодавство, експропријација

Након Првог светског рата нестала су царства која су доминирала простором Балкана, а настале нове државе, са сложеним политичким, економским и социјалним проблемима, дубоко укоревљеним у друштвеним структурама. Привредно-правна наслеђа старих империја и државно-национални (дис)континуитети условили су постојање компликоване ситуације на пољу привреде и друштва.

У таквој атмосфери међу првим државним мерама биле су аграрне реформе спроведене током двадесетих година прошлог века као одговор на сложену послератну ситуацију. Аспекти аграрне реформе истраживани су и обрађени у делима и домаће (балканске) и стране историографије, а економисти, социолози и историчари проучавали су је у оквиру различитих дискурса: аграрног питања,

модернизације, последица светског рата, поређења са реформама након 1945. године, приватне својине, земљишних поседа, националних, етничких, мигра-торних, социолошких питања.¹ То је свакако изнедрило многе интерпретације аграрне реформе, уз одређене оквире друштвено-политичког контекста.

У раду ће бити представљен упоредни преглед² основних карактеристика аграрних реформи спроведених у Краљевини СХС, Румунији, Грчкој и Бугарској: законодавни оквир, основни принципи реформи, обим експропријације и ефекти реформе. Значај концепта упоређивања и супротстављања земљишних реформи детаљно је разрадио Е. Тума, тврдећи да се на тај начин може добити „јасна концепција шта земљишна реформа заиста значи“.³ Приступ проучавању захтева сагледавање из два угла: у оквиру општег контекста реформи након Првог светског рата и са специфичностима аграрне реформе у свакој појединачној држави. Поменуте државе су у оквиру региона имале слична историјска и привредна наслеђа, припадала су и тзв. зони аграрне реформе, због чега су релеванте за анализу.⁴

Иако постоји обимна литература о „земљишној“ и „аграрној“ реформи, та два термина се у литератури често поистовећују, а јасна теоретска и емпиријска дефиниција не постоји. Генерално аграрне реформе подразумевају земљишне

¹ Hannes Siegrist and Dietmar Müller, eds., *Property in East Central Europe: Notions, Institutions, and Practices of Landownership in the Twentieth Century* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2015); Dietmar Müller, “Colonization Projects and Agrarian Reforms in East-Central and Southeastern Europe, 1913–1950,” *Governing the Rural in Interwar Europe*, ed. Liesbeth van de Grift and Amalia Ribi Forclaz (New York: Routledge, 2018); Wojciech Roszkowski, *Land Reforms in East Central Europe after World War One* (Warsaw: Institute of Political Studies Polish Academy of Science, 1995); Sarahelen Thompson, “Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes,” *American Journal of Agricultural Economics* 75, 3 (1993); Nancy J. Cochrane, “Central European Agrarian Reforms in a Historical Perspective,” *American Journal of Agricultural Economics* 75, 3 (1993) и др.

² О значају компаративности у приступу истраживању вид: Drago Roksanđić, ур., *Uvod u komparativnu historiju* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2004); Mattei Dogan and Ali Kazancigil, eds., *Comparing Nations, Concepts, Strategies, Substance* (Blackwell 1994); Charles C. Ragin, *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1987).

³ Elias H. Tuma, *Twenty-six centuries of agrarian reform: a comparative analysis* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1965), 8.

⁴ Термин „зона аграрне реформе“ проистекао је од стручњака Друштва народа коју су због спровођења земљишних реформи обележили подручје које је обухватало државе: Финску, Естонију, Летонију, Литванију, Пољска, Чехословачка, Мађарска, Румунија, Југославија, Бугарска и Грчка. (Hans Jörgensen, “The Inter-War Land Reforms in Estonia, Finland and Bulgaria: A Comparative Study,” *Scandinavian Economic History Review* 54, 1 (2006): 65) Видети и: Paul Brassley, “Land reform and reallocation in interwar Europe,” *Contexts of Property in Europe: The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective*, ed. Rosa Congost and Rui Santos (Turnhout: Brepols Publishers, 2010).

реформе које спроводи држава, уз промену власничке и поседовне структуре.⁵ Државе су експроприсале имања на основу аграрног минимума и максимума и потом их делиле заинтересованом становништву, уз отплату наредних година. То је неминовно било друштвено, политички и економски условљено. Територијалне промене након рата, компликоване поседовне структуре, изразито аграрни карактер привреде, бојазан од левичарских идеја међу ширим масама, опште стање пољопривредног сектора, незадовољство сељака, пружање социјалне правде сељацима након рата, национална структура поседника, миграторна кретања, смањивање друштвених тензија, испреплетаности националних проблема са социјалним проблемима, пораст сиромаштва, захтеви ратних ветерана и беземљаша – били су основни разлози за расподелу земље у новим балканским државама.⁶

Аграрне реформе су увелико представљале одраз доминантно пољопривредног карактера балканских држава. Учешће пољопривредне производње у националној производњи чинило је више од 50% бруто друштвеног и националног дохотка.⁷ Међутим, није само удео пољопривредне производње утицао на реформе, већ и структура и кретање становништва, јер је пољопривредно становништво чинило више од 70% популације. (Табела 1.)

⁵ Thompson, "Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes," 840; Tuma, *Twenty-six centuries of agrarian reform: a comparative analysis* 3-4, 8; Jørgensen, "The Inter-War Land Reforms in Estonia, Finland and Bulgaria: A Comparative Study," 69-70; "Аграрна реформа," *Економски речник*, ур. Миомир Јакшић (2, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, 2006), 6; М. Митровић, "Аграрна реформа," *Сociолошки речник*, ур. Алjoша Мимича и Марија Богдановић (Beograd: Zavod za udžbenike, 2007), 3-4.

⁶ Katherine Verdery, *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983), 278; Јелена Рафаиловић, "Аграрна реформа и индустријализација у Краљевини СХС – студија случаја посуда Ђорђа Дунђерског," *Токови историје*, 2 (2016): 97-98; Thompson, "Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes," 840; Ivan T. Berend, "Agriculture," *The economic history of Eastern Europe: 1919-1975. Vol. 1, Economic structure and performance between the two Wars*, ed. M. C. Kaser and E. A. Radice (Oxford: Clarendon Press, 1985), 155-156.

⁷ У Бугарској је бруто друштвени доходак износио 63,6%, у Грчкој 53,3%, у Румунији 52,6%; а национални доходак у Бугарској, Југославији и Румунији 63%, а у Грчкој 57,5%. John R. Lampe and Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1982), 338-339; В. М. Ђуричић и др., *Наша народна привреда и национални приход* (Сарајево: Државна штампарија, 1927), 265. Michael Kopsidis, "Missed Opportunity or Inevitable Failure? The Search for Industrialization in Southeast Europe 1870-1940," *EHES working papers in economic history*, 19 (2012): 5, 34. http://www.ehes.org/EHES_No19.pdf. Видети и: Martin Ivanov and Adam Tooze, "Convergence or Decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population, and GNP in Bulgaria, 1892-1945," *The Journal of Economic History* 67, 3 (2007).

Политичке промене након рата праћене су повећањем државних територија, што је условило и увећање броја становника у оквиру самих држава.⁸ Дугорочно посматрано, рурално становништво Југоисточне Европе до Првог светског рата имало је повећану стопу раста без преседана, јер је стопа смртности почела да опада у другој половини 19. века, али не и стопа рађања, која је и даље била на високом нивоу, чиме је простор Балкана био у другој фази демографске транзиције. То се наставило и после Првог светског рата, па је просечни годишњи прираштај између два рата износио више од једног процента.⁹ На увећање становника утицала су и миграторна кретања. У Бугарску се доселило 400.000 избеглица из Македоније, Тракије, Јужне Добруце и Русије,¹⁰ а у Грчку око 1,5 милиона са простора Мале Азије и Тракије. Требало им је обезбедити смештај, храну, посао и активно их укључити у друштвено-економски живот, што је посебно утицало на аграрне реформе.¹¹

Број земљорадника који се повећавао на Балкану¹² заједно са високом густином становништва био је мач са две оштрице: с једне стране био је то фактор привредног раста, а, с друге, услед неразвијене привреде, огромна маса је постала преоптерећење за пољопривреду. Тај тзв. вишак пољопривредног становништва изазвао је појаву аграрне пренасељености, односно прикривене незапослености, која је повлачила социо-економске проблеме, попут глади, си-

⁸ Нова послератна Румунија више је него удвостручила своју територију са областима Трансилванијом и Банатом 138.000 km² (1915) на 295.049 km², и своју популацију – са 7.9 милиона на 18 милиона (1930) што ју је чинило највећом државом на Балкану. У Бугарској иако територијална промена изражена у километрима није била велика са 96.345km² (1911) на 103.146km² (1919) године, била је значајна по структури територије која је промењена. Добијене територије на југу знатне по пространству нису могле да надокнаде губитак Добруце, која је представљала житницу државе. Краљевина СХС била је нова држава, са новом територијом, а грчка територија је након малоазијског рата износила 129.281km². (Verdery, *Transylvanian Villagers*, 276; Marcela Sălăgean, “Romania between 1919 and 1947,” у *History of Romania, compendium*, ed. Ioan Bolovan Ioan-Aurel Pop (Cluj: Napoca, 2006), 584. Любен Беров, *Икономика на България до социјалистическата револуција* (София: Наука и изкуство, 1989), 400. Joseph Slabey Roucek, “Economic Geography of Greece,” *Economic Geography* 11, 1 (1935): 91–93; Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 4.)

⁹ Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine* (Beograd: Equilibrium, 2005), 567.

¹⁰ Марко Димитров, *Државата и икономиката в България между двете световни войни 1919–1939 г.* (София: Издателски комплекс на УНСС, 2014), 121.

¹¹ Кръстьо Геров Манчев, *История на балканските народи 1918–1945. година* (София: Парадигма, 2008), 153.

¹² У источној Европи између два рата радна снага била је егзогени фактор пољопривредне производње. Као елемент раста била је независна од ситуације на тржишту и није била под утицајем циклуса у пољопривреди. У истим годинама у западној Европи раст радне снаге на селу био је скоро потпуно заустављен, и започео је њен пад. Број мушкараца пољопривредних радника у западној Европи био је 1920. године 28 милиона, а до 1930. и 1940. опао је на 27.5 и 27.3 милиона. (Berend, “Agriculture,” 185.)

ромаштва, продуктивности, са утицајем на стварање капитала и модернизацију пољопривреде.¹³

Табела 1: Површине балканских држава и број становника пре и после ратова, учешће пољопривредног становништва у укупној популацији 1930 (на основу цензуса)¹⁴

Држава	Површина (km ²)		Укупан број станов.		Густина станов.		Бр. аграрног станов.	
	1910.	1930.	1910.	1929.	1910.	1929.	1930	
Румунија	130.177	295.049	7.026.000	18.057.000	54	61,2	13.063.000	72%
Југославија		247.542		13.883.000		56,1	10.771.000	76%
Грчка	63.211	129.281	2.684.000	6.204.000	42,5	49,6	4.380.000	68%
Бугарска	96.346	103.146	4.338.000	5.696.000	45	55,2	4.268.000	74%

Извори: Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 332–335; *Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος I*, (Αθήνα: Περιέχει λίστα με βασικά δημοσιεύματα της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, 1930), 27; David Turnock, *The economy of East Central Europe 1815–1989: Stages of transformation in a peripheral region* (London & New York: Routledge, 2006), 161.

На реформе посебно је утицала и стечена аграрно-поседовна структура. Наслеђена поседовна структура била је разнолика на Балкану. Најшароликија била је у Краљевини СХС, јер су пре уједињења области Краљевине биле саставни делови различитих привредних система, па су тако Србију, Словенију, Хрватску и донекле Славонију одликовали ситни и средњи сељачки поседи, а Војводину крупни и средњи поседи. У Далмацији су важили кметско-колонатски односи, у Босни и Херцеговини кметски, а у Јужној Србији чивијашки систем заснован на муслиманском баштинском односу.¹⁵

У Румунији, слично Војводини, као делу Аустроугарске царевине, постојале су класичне феудалне латифундије са великим имањима. Било је око 1.500 имања са више од 500 ха, што је чинило 0,1% од укупног броја имања, али су поседовали 38% земљишта. Насупрот њима 99% сељака, користило је 50% преосталог земљишта.¹⁶ У Бугарској је поседовна структура била слична

¹³ Berend, "Agriculture," 184–186.

¹⁴ Године одржаног пописа (цензуса) на Балкану су биле у Румунији – 1930, у Југославији – 1931, у Грчкој – 1928, у Бугарској – 1926.

¹⁵ Теофан Ђ. Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа* (Београд: Економско-финансијски живот. Привредни преглед, 1938), 36–41; Никола Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата* (Београд: Научна књига, 1955), 177; Milivoje Egić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji: 1918–1941. god.* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958), 19–135.

¹⁶ Nicolas Spulber, *The State and Economic Development in Eastern Europe* (New York: Random House, 1966), 62–63.

српској: око 54% имања од два до 50 ha било је у власништву сељака, и то је чинило више од 84% земљишта.¹⁷

Без обзира на поменуту структуру становништва пољопривредни сектор није био развијен. Поред ситних газдинстава, о којима ће детаљније бити речи, и пренасељености, проблеми су били и: екстензивно култивисање земље, ниски приноси, недостатак финансија и капитала, те знања из области механизације и ефикасности пољопривредног рада, сиромаштво, слабо образовање, неразвијено тржиште..., уз опште привредне проблеме: ниске цене пољопривредних производа, велика депресија, колебања на међународној сцени... Између два рата у балканским државама већина пољопривредних операција водила се без било какве механизације и хемизације, али је захваљујући плодности земље и климатским условима подручја пољопривредна производња успевала.¹⁸

Расподела земље у балканским државама постојала је у одређеним облицима и пре Првог светског рата¹⁹, али је рат био тај који је дао импулс њеном јачем спровођењу. У свим балканским државама аграрне реформе су обећане током ратних дешавања са циљем да се подигне морал сељака – војника, због чега су међу првим декретима током и после завршетка рата биле уредбе које су се односили на питање расподеле земље.

Аграрну реформу у Румунији краљ Фердинанд најавио је током посете фронту у пролеће 1917. године²⁰ како би обезбедио лојалност војника и ради спречавања евентуалних социјалних немира у контексту револуционарних догађаја у Русији.²¹ Само две недеље после проглашења владе, 1. децембра 1918. године, донет је *Указ о експропријацији значајног дела великих поседа*, 16. 12.

¹⁷ Berend, "Agriculture," 148–150; Kopsidis, "Missed Opportunity or Inevitable Failure?," 11.

¹⁸ Видети више о пољопривреди на Балкану између два рата: Berend, "Agriculture.;" Беров, *Икономика на Бугария до социјалистическата револуција*; Рагибор Поповић, *Аграрна пренасељеност Југославије* (Београд: Правни факултет, 1940); Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*; Verdery, *Transylvanian Villagers*; Keith Hitchens, *Rumania, 1866–1947* (Oxford: Oxford University Press, 1994); David Mitrany, *The Land and the Peasant in Romania: the War and Agrarian Reform, 1917–1921* (London: Oxford University Press, 1930); Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941* (Beograd: Rad, 1958)... и др.

¹⁹ Видети: Dimitris Angelis- Dimakis, "The agrarian co-operatives and the policy of the Greek governments: from the enactment of the law of 1914 until the establishment of the compulsory co-operatives" (paper presented at the Rural History 2013 University of Bern, 2013), 1–3; Kimon A. Doukas, "Agrarian Reform in Greece," *The American Journal of Economics and Sociology* 5, 1 (1945): 80–87; Jörgensen, "The Inter-War Land Reforms in Estonia, Finland and Bulgaria: A Comparative Study," 74.

²⁰ Mitrany, *The Land and the Peasant in Romania: the War and Agrarian Reform, 1917–1921*, 101.

²¹ Berend, "Agriculture," 155–156; Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 352; Svetlana Suceică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): modernizare prin reforme* (Chişinău: Pontos, 2010), 129. Diana Mihnea, "Cities of Transylvania and the 1921 Agrarian Reform. Negotiations and Decisions Halfway Between Administrative Autonomy and Centralization" *sITA – studii de Istoria și Teoria Arhitecturii* 4 (2016): 123.

1918, а потом је уследило и неколико других указа на пољу аграрне реформе и уопште аграрног сектора.²²

Процес законодавства и спровођења аграрне реформе у Румунији био је специфичан. Привредна и друштвена наслеђа у покрајинама условила су доношење различитих аграрних закона током годину дана. Иако је реформа представљена као интегрална, било је одређених разлика у законским одредбама. Румунски и западни историчари имају јединствено мишљење о радикалнијој природи аграрног законодавства у Трансилванији и Бесарабији, у поређењу са Старом Краљевином и Буковином.²³ Због поменутих разлога примена и резултати реформе имали су заједничке особине, али и посебности у зависности од региона,²⁴ али уопштено под експропријацију су дошла имања од 100 ha до 500 ha у зависности од покрајине. Први аграрни закон донет је за Бесарабију 13. марта 1920,²⁵ а потом за Старо Краљевство 17. јула 1921²⁶ (обухватајући територије Олтеније, Мунтеније, Молдавије и Добруце); за Буковину од 23. јула 1921,²⁷ и за Трансилванију²⁸ од 30. јула 1921 (Банат, Кришан и Мармарош).²⁹

Рад на аграрној реформи био је повезан и са турбуленцијама на румунској политичкој сцени иако су све политичке странке биле за реформу: конзерва-

²² Berend, "Agriculture," 155–156; Andrej Ocetea, ur., *Istoriја rumunskog naroda* (Novi Sad: Matica srpska, 1979), 318; Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 352; Suveică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): modernizare prin reforme*, 129. Mihnea, "Cities of Transylvania and the 1921 Agrarian Reform. Negotiations and Decisions Halfway Between Administrative Autonomy and Centralization" 123; Ioan Scurtu and Petre Otu, eds., *Istoria romanilor. Romania Intregita (1918–1940)*, vol. VIII (Bucuresti: Editura Enciclopedica, 2003), 103.

²³ Видети: Mihai Bărbulescu et al., eds., *Istoria României* (București: Editura Enciclopedică, 1998), 438; Berend, "Agriculture," 155–156.

²⁴ Suveică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): modernizare prin reforme*, 130–131.

²⁵ Доношење закона било је повезано и за признавање територијалног суверенитета Румуније у марту на Париској мировној конференцији (Suveică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): modernizare prin reforme*, 150.)

²⁶ "LEGE din 17 iulie 1921 pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea (din vechiul regat)", *Monitorul Oficial nr. 82/17 iulie 1921*, ed. Parlament (Monitorul Oficial 1921). http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=65849.

²⁷ „LEGE pentru reforma agrară din Bucovina“, *Monitorul Oficial, Partea I din 30 iulie 1921. nr. 93*, ed. Parlament (Monitorul Oficial 1921), <https://lege5.ro/Gratuit/g42tgobz/legea-nr-3608-1921-pentru-reforma-agrara-din-bucovina/3>

²⁸ "LEGE din 30 iulie 1921 pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș", *nr. 93/30 iulie 1921* ed. Parlament (Monitorul Oficial, 1921). http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=65850.

²⁹ Sălăgean, "Romania between 1919 and 1947," 584–585. Telegdy Balázs, "The 1921 Agrarian Reform in Transylvania and its Reflection in the Considerations of the Members of the Bucharest School of Sociology," *Belvedere Meridionale* 27, 1 (2015): 53.

тивци³⁰ су сматрали да може да допринесе ефикасности и продуктивности; либерали, који су и били на власти од 1922. до 1928. године (осим од марта 1926. до јуна 1927. године), онолико колико је служила потребама индустрије; а аграристи³¹ корак ка стварању аграрне државе.³²

На првом закону, који је предвиђао експроприсање земљишта изнад 500 ха, радила је Национално-либерална партија,³³ али је он напуштен 1919. године, након оставке Јона Браћана (Ion I. C. Brătianu), лидера странке, као вида протеста због позиције Румуније на мировној конференцији у Паризу. На власт је дошао парламентарни блок, чији је циљ била радикалнија аграрна реформа. Јон Михалаче (Ion Mihalache), лидер Сељачке странке и министар пољопривреде, израдио је нови предлог аграрне реформе, сличан закону у Бесарабији, према коме је требало експроприсати сва обрадива земљишта већа од сто хектара. Тај предлог закона није прошао услед јаког великопоседничког лобија, али су либерали убедили краља Фердинанда да распусти парламентарни блок. Након две неуспеле владе, аграрну реформу је извела конзервативна влада на челу са генералом Аверескуом, која је преузела дужност у марту 1920. године. Нови министар пољопривреде Константин Гарофлид био је против претходног предлога аграрне реформе, а његов аграрни закон ступио је на снагу током јула 1921. и није се много разликовао од првог Браћановог закона. Аграрна реформа полазила је од становишта да је пет хектара земље довољно за одрживост поседа. Питање парцелизације малих поседа решено је тако што је донет закон о

³⁰ Најзначајнији представник ове политичке струје била је Конзервативна партије чији су модел развоја и узор били рурално наслеђе Румуније, традиција и култура која проистиче из цркве, уз избегавање цивилизацијског приближавања и уједињења за Западом. (Sălăgean, "Romania between 1919 and 1947," 586–587.)

³¹ Међу аграрним партијама треба издвојити Сељачку партију, основану 1918. године, чији су главни представници били: Вергилије Мадгеару (Virgil Madgearu), Јон Михалаче, Константин Стере (Constantin Stere) и др. У центру политичке идеологија су им била пољопривредна питања и сељачка домаћинству, државна интервенција у аграрном сектору, експропријација поседа, укидање жандармерије, прогресиван порез, слобода организовања радника, идеја о „сељачкој држави“. (Sălăgean, "Romania between 1919 and 1947," 586.)

³² Hitchins, *Romania, 1866–1947*, 349; Bărbulescu et al., *Istoria României*, 439.

³³ Национална-либерална партије (НЛП) била је једна од најзначајнијих партија у Румунији између два рата. Предводили су је: Јон Браћану, са браћом Винтилом (Vintilă I. C. Brătianu) и Константином (Constantin I. C. Brătianu), сином Георгијем (Gheorghe I. Brătianu), М. Ферекиде, Ал. КонстантINESКУ и др. НЛП била је на челу државе током Првог светског рата, али као и код већине других либералних партија у Европи, изгубили су изборе непосредно после рата. Ради проширења спојила се са Сељачком странком (Бесарабија) и са Демократском унијом (Буковина). Након смрти Јона Браћана у новембру 1927. године странка је почела да слаби на политичкој сцени. (Sălăgean, "Romania between 1919 and 1947," 588; Ocetea, *Istoriја rumunskog naroda*, 321–323.)

забрани дељења поседа мањег од два хектара у равницама, а мањег од једног хектара у брдовитим подручјима.³⁴

У Бесарабији је најпре требало поделити сва имања већа од 50 ha, али је то касније повећано на 100 ha.³⁵ Законом о аграрној реформи од марта 1920. за Бесарабију предвиђена је експропријација читавог обрадивог земљишта, укључујући земље које су припадале круни, руској држави, Сељачкој банци (Băncii Țărănești), одређеним црквеним поседима и страним поседницима. Одузета земљишта ишла су у бесарабијски земаљски фонд, којом је руководила посебна државна институција „Наша кућа“ (Casa Noastră), а обим земље по особи био је ограничен на површину од 25ha.³⁶

У Старом краљевству минимална површина експропријације била је 100 ha а максимална 2.000.000, у трансилванском и бесарабијском закону нису постојале такве границе, било је разлике и у експропријацији имања у власништву јавних лица и корпорација, институција, цркве; у погледу локације имања власника; у висини и природи надокнаде дате у замену за одређене експропријације; у погледу утврђене цене за експропријације; разлике у саставу одбора за експропријацију.³⁷

Обећања српске Владе и Народног вијећа СХС о расподели земље током рата имале су и политичке и економске чиниоце као и у другим државама: национална структура поседника (Мађари, Немци, Аустријанци, Турци); постојање супротности ситних поседовних имања у Србији и великих поседа у Аустроугарској; наслеђено стање на територији некадашње Османске царевине.³⁸ Правна регулатива аграрних реформи³⁹ започела је прогласом „Моме народу, Србима, Хрватима и Словенцима“ регента Александра Карађорђевића од 24. децембра 1918, којим су се сељаци позивали да мирно сачекају да држава

³⁴ Hitchins, *Rumania, 1866–1947*, 348; Mitrany, *The Land and the Peasant in Romania: the War and Agrarian Reform, 1917–1921*, 113–116.

³⁵ Berend, „Agriculture,” 155–156; Ocetea, *Istoriја rumunskog naroda*, 318.

³⁶ Suveică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): modernizare prin reforme*, 143, 145; Anton Moraru, *Istoria românilor: Basarabia și Transnistria (1812–1993)* (Chișinău: Aiva, 1995), 206.

³⁷ Навешћемо два примера: цена за експропријације у Старом краљевству утврђивала се на основу цена 1917–1922., а у Трансилванији и Бесарабији на основу цена од 1905–1914. године. Код састава одбора у Старом краљевству одбори за експропријацију укључивали су и представнике власника и сељака, док у трансилвански закону није постојала таква могућност. Balázs, „The 1921 Agrarian Reform in Transylvania,” 54–55; Suveică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): modernizare prin reforme*, 146.

³⁸ Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941*, 23; Stavrijanos, *Balkan после 1453. године*, 592; Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, 149–153.

³⁹ Видети детаљније: Gordana Drakić, „Pravni propisi o agrarnoj reformi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca,” *Zbornik radova. Pravni fakultet u Novom Sadu* 41, 1/2 (2007); Gordana Drakić, „Organi sprovođenja agrarne reforme u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca,” *Zbornik radova. Prvni fakultet u Novom Sadu* 40, 2 (2006).

праведно приступи решењу аграрног питања, и преда земљу сељацима „која ће бити само Божја и њихова“.⁴⁰ Позив на мирно решавање био је делимично и одговор на заузимања властееоске земље у јесен 1918. године у крајевима некадашње Аустроугарске.⁴¹ У фебруару 1919. године донете су *Предходне одредбе за припрему аграрне реформе*⁴² које су представљале основу за спровођење аграрних реформи, док је у априлу основано Министарство за аграрну реформу које је било задужено за њено спровођење.⁴³ Други важнији прописи садржани су у *Уредби о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп* од 3. септембра 1920. године, затим у *Наредби о државном надзору и државној управи великих поседа* од 3. септембра 1920, и *Закону о забрани отуђивања и оптерећивања земљишта великих поседа* од 20. маја 1922. године. До 1931, када је коначно донет *Закон о ликвидацији аграрне реформе на великим поседима од 1931. године*, чиме се ушло у завршницу реформи, издаване су уредбе према покрајинама и затеченим аграрним околностима, а посебно су за Босну и Херцеговину и Јужне крајеве донета специјална законодавства, слично као у Румунији, с обзиром на специфична поседовна наслеђа.⁴⁴

У првом члану *Предходних одредаба* наведено је да кметовски (чивчијски) однос у Босни и Херцеговини, затим у новим крајевима Србије и Црне Горе „разрешује се, а ново стварање кметовског (чивчијског) односа забрањује се“, а у другом члану да „досадањи кметови (чивчије) проглашују се слободним власницима досадањих кметовских земаља“, чиме је укинута наслеђена поседовна структура.⁴⁵ Даље је предвиђена експропријација фидеикомисарних и осталих великих поседа и давање земље сељацима који је нису имали довољно или уопште, а првенствено инвалидима, ратним сирочади, војницима из Првог светског рата. Било је планирано да се расподеле сва имања која су имала више од 57 ha до 288 ha у зависности од обрадивог земљишта према економским и

⁴⁰ Александар Карађорђевић, „Моме народу, Србима, Хрватима и Словенцима“, *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 2, 28.01.1919.

⁴¹ Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941*, 23.

⁴² „Predhodne odredbe za pripremu agrarne reforme“, *Службене новине*, 27.02.1919, год. 1, бр. 11, 2.

⁴³ *Законом о уређењу врховне државне управе* од 31. марта 1929 који је ступио на снагу у априлу Министарство за аграрну реформу престало је да постоји, а деловање и надлежност послова аграрне реформе прешли су у Министарство за пољопривреду и у оквиру његове надлежности остали до Другог светског рата. (Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, 44–50; Гојко Маловић, „Установе аграрне реформе Краљевине Југославије 1919–1941,“ *Архив* 7, 1/2 (2006): 9–11; Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, 157–171; Drakić, “Organi sprovođenja agrarne reforme“)

⁴⁴ Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941*, 24; Гордана Дракић, “Спровођење аграрне реформе у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца на подручју Војводине на примеру поседа средње величине,“ *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 3 (2012): 274, 277.

⁴⁵ „Predhodne odredbe za pripremu agrarne reforme“, 2.

поседовним околностима одређеног дела државе. Такође законом је јамчено да ће држава исплатити експроприсане поседе, осим поседа чланова хабзбуршке династије и оних породица који су били на непријатељској страни и да све велике шумске површине прелазе у државно власништво.⁴⁶

У Грчкој је Елефтериос Венизелос (Ελευθέριος Βενιζέλος) аграрну реформу најавио у Солуну у мају 1916. године,⁴⁷ а свој почетак имала је у законским уредбама донетим у децембру 1917. године пошто је краљ Константин отишао у егзил, а Венизелос постао премијер. Донете уредбе имале су за циљ решење питања сеоског становништва без земљишта, експропријацију приватних пољопривредних газдинстава већих од 400 ха, те великих имања државне и црквене земље; али и полагање права грчке државе над јавним земљиштем турске државе, односно предвиђало је експропријацију читлука (чифлика) у свим покрајинама Грчке.⁴⁸

Пораз Венизелосове странке на изборима 1920. обуставио је примену аграрне реформе. Влада Димитриоса Гунариса (Διμήτριος Γούναρης) донела је нови закон 1921. године, којим је штитила интересе великопоседника, чиме је експропријација била отежана, а висина надокнаде далеко повољнија. Међутим, време деловања тог закона поклопио се са Малоазијском катастрофом, због чега није остварен у очекиваној мери.⁴⁹

Након догађаја у Малој Азији и прилива огромног броја избеглица, аграрна реформа добила је нову улогу. Да би се олакшало насељавање избеглица и обезбедили основни егзистенцијални услови, ширењем обрађене земље, влада је спровела аграрну реформу, која је у обухватила готово половину укупног земљишта у северним областима Грчке.⁵⁰ Већ у фебруару 1923. године издата је нова уредба о расподели земље, према којој је дошло до премештања јавних, општинских и комуналних имања и принудне експропријације приватних имања.⁵¹ Предвиђено је да сва велика имања у јавном власништву и сва приватна имања већа од 10 ха у Тесалији и Македонији, и од 30 ха на југу земље буду одузета, а земљу да добију сељаци беземљаши и избеглице старији од 20 годи-

⁴⁶ „Predhodne odredbe za pripremu agrarne reforme“, 2; Вид. и: Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941*, 23; Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije* (Zagreb: Informator, 1968), 205; Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, 72; Boris N. Kršev, “Uporodne karakteristike agrarnih reformi u Vojvodini u XX veku,” *Култура полиса: часопис за негововање демократске политичке културе* 8, 16 (2011): 119.

⁴⁷ Doukas, “Agrarian Reform in Greece,” 88.

⁴⁸ Dimakis, “The agrarian co-operatives and the policy of the Greek governments,” 3; Dimitrios Loizos, “Land, Peasants and State Policy in Interwar Greece (1924–1928)” (Master of Arts Kent State University, 1983), 10.

⁴⁹ Dimakis, “The agrarian co-operatives and the policy of the Greek governments,” 3–4.

⁵⁰ Georgios Kritikos, “The Agricultural Settlement of Refugees: A Source of Productive Work and Stability in Greece, 1923–1930,” *Agricultural History* 79, 3 (2005): 328.

⁵¹ Dimakis, “The agrarian co-operatives and the policy of the Greek governments,” 4.

на. Шуме су биле изузете, и већа имања, до највише 200 ha, која су обрађивали сами власници.⁵² Сељаци и избеглице без земље брзо су добијали земљу и пре него што је била исплаћена. Основан је и „Одбор за експропријацију“, који је био одговоран за експропријацију, расподелу земље, контролу акција задруга, а био је састављен од судије и два јавна службеника.⁵³

Бугарску аграрну реформу је од 1920. до 1923. године предводио председник владе Александар Стамболиски (Александър Стамболийски), лидер Бугарског земљорадничког народног савеза (БЗНС)⁵⁴, чија је владавина обележена покушајем стварања аграрне државе⁵⁵ и коме је аграрно питање било у основи политичке идеологије.⁵⁶ Донета су два закона која су регулисала аграрну реформу: *Закон о повећању величине државне земље*, 30. 6. 1920. године (*Закон за увеличавање размера на државните земи*) и *Закон о својини радног земљишта*, 25. 6. 1921. године (*Закон за трудоата поземлена собственост*). Првим законом требало је повећати државно земљиште у корист приватних имања која нису обрађивали власници, а која су била већа од 30 ha, шуме и ливаде од 20 ha, а у планинама више од 50 ha. Другим законом сваки „земљоделац“ добио је право да „тражи онолико земље колико му треба“.⁵⁷

Законом је обећана минимална једнака површина од четири хектара неотуђиве земље, с намером да се прво подели сељацима без земље и онима који су имали изузетно мала имања.⁵⁸ Четворочлана породица могла је да има максимално 30 ha, док је за породице са више чланова предвиђено додатних 5 ha за сваког наредног члана, уз напомену да су имања могла да обрађују само чланови породице, осим у сезони интензивнијег рада на пољу. Власници који нису сами обрађивали своју земљу могли су да поседују од четири до 10 ha по

⁵² Mark Mazover, *Greece and the Inter-war economic Crisis* (Oxford: Clarendon Press-Oxford, 1991), 76. Doukas, “Agrarian Reform in Greece,” 88.

⁵³ Dimakis, “The agrarian co-operatives and the policy of the Greek governments,” 4.

⁵⁴ БЗНС је основана 1899. године као аграрни покрет, а под вођством А. Стамболиског постаје јака политичка странка која након парламентарних избора у августу 1919. године, иако без самосталне већине, долази на власт. На челу државе били су до 9. јуна 1923 године након чега њихова политичка моћ опада, иако учествују у коалиционим владама почетком тридесетих година. (Манчев, *Историја на балканските народи*, 34–40, 42–51, 141–143)

⁵⁵ Манчев, *Историја на балканските народи*, 34–40, 43–51, 141–143; Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, 618–625; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана: 1804–1945*. (Београд: Слио, 2004), 354–364, 414–422.

⁵⁶ Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 353; John R. Lampe, *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century* (New York: St. Martin’s Press, 1986), 57.

⁵⁷ Беров, *Икономика на Българија до социјалистическата револуција*, 405; Атанасъ Ярановъ, *Стопанската политика на Българија (от 1878 до 1928 година)* (Софија: Печатница Художник, 1934), 235, 243–244.

⁵⁸ Jörgensen, “The Inter-War Land Reforms in Estonia, Finland and Bulgaria: A Comparative Study,” 85.

породици.⁵⁹ Поседници крупних газдинстава су у почетку продавали имовину како би избегли експропријацију, али је законом заустављена приватна продаја земљишта.⁶⁰ Касније је Закон допуњен 1924. године тако да отежава одузимање великих имања, јер није било могуће експроприсати земљу са „дуготрајним усевима“, ни имања већа од 30 ha „ако се њима управља на модеран начин“.⁶¹ У Бугарској утврђена максимална стопа земљишта била је превелика, тако да реформа није захватила већинуседа.⁶²

Обећане аграрне реформе добијале су законодавне форме од краја рата до почетка тридесетих година, што сведочи о донекле почетним нејасним економским политикама, али и каснијим прилагођавањима новонасталим ситуацијама, попут појаве избеглица, али и промена у оквиру самих политика, попуштања реформи, усклађивања са тренутним привредним захтевима. У Румунији и Краљевини СХС постојала су и посебна законодавства за одређене регионе с обзиром на њихове наслеђене специфичности и национална питања, за разлику од Бугарске и Грчке. Утврђени максимум обрадиве земље кретао се од 30 до 500 ha (у специфичним случајевима и више), а минимум око четири хектара и био је условљен пре свега карактеристикама пољопривредног земљишта и поседовним структурама. Земља је била предвиђена свим сељацима без имања, али у Краљевини СХС и Румунији постојали су приоритети, док су у Грчкој након 1923. године земљу најпре добијале избеглице. Сличности у законодавствима у основи су суштинске, док су разлике пре свега одређене специфичностима територија.

Након доношења уредби и дефинисања максималног и минималног обима земљишта, уследиле су наредне две фазе аграрних реформи: експропријација, а затим и расподела земљишта.

Генерално, у Румунији су под експропријацију дошла имања од 100 до 500 ha у зависности од покрајине. Право на земљу имали су сељаци који су служили у рату, сељаци са земљом мањом од пет хектара, док су сељаци са више од пет хектара могли да добију земљу тек након што буду измирене потребе свих других.⁶³ У Трансилванији и Бесарабији, као што је већ речено, законске одредбе биле су оштрије него у Старом краљевству и Буковини, јер су револуционарна расположења 1917. и 1918. године била интензивнија, а поседништво

⁵⁹ Беров, *Икономика на Българија до социјалистическата револуција*, 406.

⁶⁰ Jörgensen, “The Inter-War Land Reforms in Estonia, Finland and Bulgaria: A Comparative Study,” 85.

⁶¹ Ярановъ, *Стопанската политика на Българија (от 1878 до 1928 година)*, 259.

⁶² Беров, *Икономика на Българија до социјалистическата револуција*, 406.

⁶³ Hitchens, *Rumania, 1866–1947*, 350.

над земљом и националне разлике сложеније.⁶⁴ Расподела земље у Бесарабији започета је већ у марту 1917. године, као последица анархије услед рата и распада Руског царства, а спроводили су је сами сељаци. До априла 1918. скоро 2/3 великих имања било је у рукама сељака. Такав начин расподеле земље касније је изазвао проблеме, јер је држава тражила од сељака да плате откуп од 800 леја по хектару, а потом је спровођена експропријација над истом, што је изазвало протесте сељака, који су сматрали да су земљу добили у револуцији.⁶⁵

У Старом краљевству и Буковини влада је брзо спровела аграрну реформу одузевши око 75.000 ха. *Указом* је већ у децембру отпочела експропријација земље која је била у поседу круне, јавних и приватних институција, чији су власници одсутни, и странаца, те приватних поседа већих од 500 ха. Бившим власницима требало је компензовати обвезницама са 5% камате и откупом на педесет година. Сељаци који су добили земљу плаћали су две трећине накнаде, а држава једну трећину.⁶⁶ Величина малих земљишних поседа порасла је за 28% на рачун великих имања, које је реформа ограничила на 250 ха обрадивог земљишта.⁶⁷

У Румунији је до 1938. године експроприсано 5.800.000 ха обрадиве и друге земље, од чега је подељено 3.900.000 ха, односно 20% обрадиве површине међу 1.400.000 породица. Остатак, од око 2.500.000 пашњака и шума постало је општинска својина, коју су сељаци користили уз одређене таксе.⁶⁸

Табела 2. Расподела земље током аграрне реформе

	Укупна обрадива површина	Експроприсано	Подељено	Обрадиво
Румунија	29 мил	5,8 мил	3,9 мил	20%
Југославија	21,7 мил	2,4 мил	1,7 мил	17%
Грчка	2,4 мил	1,2 мил	840.000	40-60%
Бугарска	10 мил	330.000		6%

Извори: Doukas, „Agrarian Reform in Greece,” 87–89; Sandru, „Reforma agrara din 1921 si loturile demonstrative,” 1; Sărac and Olah, „Reforma agrară din 1921 și procesul coloniștilor,” 34; Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, 465, 485, 488, 490; Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, 72; Беров, *Икономика на Българија до социјалистическата револуција*, 406.

⁶⁴ Bărbulescu et al., *Istoria României*, 438–439.

⁶⁵ Hitchins, *Rumania, 1866–1947*, 350–351. Suveică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): modernizare prin reforme*, 139.

⁶⁶ Hitchins, *Rumania, 1866–1947*, 347–348. Ioana Sărac and Roland Olah, „Reforma agrară din 1921 și procesul coloniștilor,” *Revista hiperboreea. Revistă de istorie, artă și cultură*. 1, 12 (2012): 32.

⁶⁷ Hitchins, *Rumania, 1866–1947*, 351.

⁶⁸ Dumitru Sandru, „Reforma agrara din 1921 si loturile demonstrative,” *Buletin științific al Universității Mihail Kogălniceanu* 17 (2008): 1, <https://www.umk.ro/fr/buletin-stiintific-cercetare/arhiva-buletinstiintific/158-buletin-stiintific-nr-17-2008/256-reforma-agrara-din-1921-si-loturile-demonstrative.html>; Sărac and Olah, „Reforma agrară din 1921 și procesul coloniștilor,” 34; Scurtu and Otu, *Istoria romanilor. Romania Intregita (1918–1940)*, 104. Видети и: Berend, „Agriculture,” 155–156; Ocetea, *Istoriја rumunskog naroda*, 318; Bărbulescu et al., *Istoria României*, 439.

Целокупна пољопривредна и шумска површина Краљевине СХС износила је 21.700.000 ha, а аграрна реформа обухватила је 2.459.000 ha. Процењује се да је расподељено око 17%, односно око 1.700.000 ha обрадиве површине, а око 12% целокупне пољопривредне и шумске површине.⁶⁹

У литератури и изворима проналазе се различити статистички подаци о резултатима о аграрне реформе, експроприсане и подељене земље. Т. Ристић наводи да је аграрна реформа обухватила следеће површине: у северним крајевима (Словенија, Хрватска и Војводина) 589.000 ha, у Босни и Херцеговини 1.280.000 ha, у јужним крајевима 540.000 ha, у Далмацији 50.000 ha.⁷⁰ Према М. Ерићу територијална расподела земље је била следећа: у Босни и Херцеговини 1.286.227 ha, у јужним крајевима 131.859 ha, у Далмацији 35.000ha, а у северним крајевима 326.796 ha.⁷¹ Приликом експропријације земље од 6.973 власника којима је земље одузета, 1.45% су имали поседе веће од 300 ha, док је 77.64% имало поседе од 1 до 50 ha.⁷²

Грчка држава спровела је радикалну пољопривредну реформу од 1923. до 1930. како би населила своје сељаке без земље и избеглице,⁷³ због чега је на северу земље реформа била снажно подржана, јер су избеглице чиниле више од једне трећине укупног домаћег пољопривредног становништва (60.000 од 165.000).⁷⁴

Током двадесетих година прошлог века у Грчкој је експроприсано 1.243.700 ha земље, међу којима су турска и бугарска имања чинила око 592.000 ha (турских 498.109 ha, а бугарских 94.020 ha), са 63.886 домаћинстава, а остало државна, општинска, црквена и велика приватна имања. Укупна површина предата Комисији за насељавање избеглица била је око 840.000 ha, од чега је око 500.000 било обрадиво.⁷⁵ Процењује се да је експроприсана земља обухватала више од 3.000 читлука што је чинило 40% обрадивог земљишта.⁷⁶

Земљу је избегличким породицама делила Комисија за насељавање избеглица на основу величине породице и квалитета тла. Па тако у плодној долини реке Марице у Западној Тракији, где је преовладавало гајење дувана, додељена

⁶⁹ Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, 72; Ерић, *Аграрна реформа у Југославији*, 465, 485, 490.

⁷⁰ Ристић, *Борба за земљу и наша аграрна реформа*, 72.

⁷¹ Ерић, *Аграрна реформа у Југославији*, 465, 485, 488, 490.

⁷² Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941*, 30, 39.

⁷³ Seraphim Seferiades, "Small Rural Ownership, Subsistence Agriculture, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast," *Journal of Modern Greek Studies* 17, 2 (1999): 286.

⁷⁴ Kritikos, "The Agricultural Settlement of Refugees," 327.

⁷⁵ Doukas, "Agrarian Reform in Greece," 88; Kritikos, "The Agricultural Settlement of Refugees," 331; Seferiades, "Small Rural Ownership," 287.

⁷⁶ Seferiades, "Small Rural Ownership," 286; Kritikos, "The Agricultural Settlement of Refugees," 329.

имања нису прелазила 1,5 ха. У западној Македонији варијало је између два и шест хектара, у Тесалији је достигало до 12 ха, а на Криту су била мала поља од једног хектара, довољна за мале парцеле поврњака, винограда и маслина.⁷⁷

Поред расподеле земље, Комисија је учествовала у изградњи кућа, обављала инфраструктурна унапређивања, обезбеђивала стоку, алате и техничке савете.⁷⁸ Дистрибуцију земље пратио је сукоб са власницима земље и са Црквом иако се су се Грчка влада и Комисија потрудили да исплате свима који су изгубили земљу. Посебан проблем био је сукоб између становника који су или купили или окупирали земљу коју су Турци напустили, а држава је потом доделила избеглицима. Могући проблеми са страним власницима решени су тако што је држава њих исплатила по стопи 14 пута вишој у односу на одузета имања грчких власника.⁷⁹

Уништавањем великих имања становништво из планинских предела није више било у прилици да остварује приходе од сезонских надница на великим плантажама. То је условило проширивање производње пољопривредних култура на планинским падинама и даљим уситњавањем поседа.⁸⁰

У Бугарској је Стамболиски одредио аграрни максимум од 30 ха, а у планинским пределима до 50 ха. Међутим државни удар, у јуну 1923. и превирање на политичкој сцени, утицали су на то што је у Бугарској до 1926. године експроприсано свега 6% (330.000 ха) обрадиве земље, од чега је две трећине била државна земља.⁸¹ Формиран је државни земљишни фонд за сиромашне земљораднике, који је обухватао приватну, црквену, неискоришћену државну и општинску земљу, те Бугарске пољопривредне и Бугарске народне банке.⁸² Власницима конфискованих имања требало је да се исплати каматним обвезницама Бугарске пољопривредне банке по просечној тржишној цени за раздобље 1905–1915, са умањењем од 10% за поседе од 10 ха до 30 ха, односно 50% за поседе веће од 200 ха.⁸³

Након пада Стамболиског, аграрне реформе су ослабиле, јер наредне владе⁸⁴ нису подржавале реформе у претходном обиму. Процењује се да је

⁷⁷ Kritikos, "The Agricultural Settlement of Refugees," 329. Mazover, *Greece and the Inter-war economic Crisis*, 76.

⁷⁸ Mazover, *Greece and the Inter-war economic Crisis*, 77.

⁷⁹ Kritikos, "The Agricultural Settlement of Refugees," 332.

⁸⁰ Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 353; Socrates D. Petmezas, "Agriculture and Economic growth in Greece 1870–1973," *Agriculture and Economic development in Europe since 1870*, ed. Vicente Pinilla Pedro Lains (London and New York: Routledge, 2008).

⁸¹ Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 353; Lampe, *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*, 57; Павловић, *Историја Балкана: 1804–1945.*, 356.

⁸² Беров, *Икономика на Българија до социјалистическата револуција*, 406.

⁸³ Ярановъ, *Стопанската политика на Българија (от 1878 до 1928 година)*, 244.

⁸⁴ У Бугарској је постојао велики отпор према аграрним реформама, Беров износи да је: „Финансијски магнат Буров назвао је аграрну реформу „грабежљивом експропријацијом“,

око 60% земље током реформе дато избеглицама⁸⁵, из Македоније, Тракије, Јужне Добруце и Русије, којих је било око 400.000, и који су и раније углавном живели од пољопривреде. За практичну примену аграрне реформе била је задужена Дирекција за земљиште, која је требало да контролише и организује деловање општинских и окружних комисија, да формира земаљски фонд, да одреди максималну и минималну цену експроприсане земље, да спреми план за унутрашњу колонизацију...⁸⁶

Реформа није спровођена доследно ни у време Стамболиског, између осталог и због одређених слабости закона и отпора дела чланова БЗНС. Предвиђен 2. члан Закона о броју чланова породице власници земљишта су искористили тако што су поделили своју земљу другим члановима породице и тиме је задржали. Стога је до пада Стамболиског прикупљено само 82.000 ha од очекиваних 230.000 ha⁸⁷, а од предвиђаних 2.250 ha а земље распоређено је свега 352 ha на 18.298 сеоских породица.⁸⁸ Такође, треба истаћи да у Бугарској, у суштини, није било довољно приватне, државне, црквене и друге земље која би могла да се расподелити свима.⁸⁹

Иако су статистике врло непоуздане, а подаци у литератури варирају, опште је прихваћено⁹⁰ да је једна од „најрадикалнијих земљишних реформи у Европи после 1918. године“⁹¹ била у Грчкој, где се од обрадиве површине и експроприсало око 40% до 60% земље, затим у Румунији око 20%, у Југославији око 17%, и најмање у Бугарској око 6%.

а Андреј Лапчев описао је то као бољшевички догађај“ (Беров, *Икономика на Българија до социјалистическата револуција*, 406. Gábor Demeter, *Agrarian Transformations in Southeastern Europe (from the late 18th century to World War II)* (Sofia: Institute for Historical Studies, BAS, Institute of History, RCH, HAS, 2017), 267.)

⁸⁵ Према С. Павловићу земљиште је расподељено на 64.000 бугарска сељака и 28.500 избеглица. (Павловић, *Историја Балкана: 1804–1945.*, 356.)

⁸⁶ Тодор Косагев, “Аграрната политика на българските правителства по бежанския въпрос в периода 1919–1932,” у *Вътрешната политика на Българија през капитализма 1878–1944*, ed. Йоно Митев (София: БАН, 1980); Димитров, *Държавата и икономиката в Българија между двете световни войни 1919 – 1939 г.*, 122.

⁸⁷ Jörgensen, “The Inter-War Land Reforms in Estonia, Finland and Bulgaria: A Comparative Study,” 85.

⁸⁸ Беров, *Икономика на Българија до социјалистическата револуција*, 406.

⁸⁹ Jörgensen, “The Inter-War Land Reforms in Estonia, Finland and Bulgaria: A Comparative Study,” 86.

⁹⁰ Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 353; Petmezas, “Agriculture and Economic growth in Greece 1870–1973.”; Berend, “Agriculture.”

⁹¹ Kritikos, “The Agricultural Settlement of Refugees,” 337.

Последице реформе биле су сличне у свим земљама иако су њихови ефекти утицали на многе аспекте привреде и друштва. Трансформација земљишног фонда, односно смањивање броја имања са великим површинама и повећање имања малог и средњег власништва и добијање сопствене земље биле су за неколико стотина хиљада земљорадника најзначајније последице реформи.

У Табели бр. 3 представљени су поседи на основу званичних статистичких података из средине тридесетих година 20. века. Јасно је да су поседи до пет хектара преовлађивали. Највише их је било у Грчкој 87%, затим у Румунији 75%, Југославији 68%, и најмање у Бугарској 57%. Ситни поседи отварају питање економске одрживости и уопште могућности развоја пољопривреде у таквом систему. Постоји консензус међу историчарима и економистима да поседи мањи од пет хектара земље нису били одрживи, односно били су (једва) довољни да прехране породицу, уз често додатни непољопривредни рад.⁹² То су била мала самостална газдинства, без капитала, аутаркична и слабо повезана са тржиштем.

Табела бр. 3: Поседовна структура земљишта око 1930. године

	0–5	5–10	10–20	20–50	50–100	100–200	200–500	преко 500
Југославија	1.348.149	407237	174068	49314	5156	1099	494	208
	67.9%	20.5%	8.8%	2.5%	0.3%	0.1%	0.0%	0.0%
Румунија	2.460.000	560.000	180.000	55.000	12.800	5500	4000	2700
	75.0%	17.1%	5.5%	1.7%	0.4%	0.2%	0.1%	0.1%
Грчка	830354	84850	27013	8297	1415	588	453	377
	87.1%	8.9%	2.8%	0.9%	0.1%	0.1%	0.0%	0.0%
Бугарска	427519	210,441	94,605	17228	820			
	57.0%	28.0%	12.6%	2.3%	0.1%			

Извори: *Statistički godišnjak, 1937, VIII*, (Beograd: Opšta državna statistika Kraljevina Jugoslavija, 1938), 98. Попис пољопривредних газдинстава од 31.3.1931. године. Број и површина пољопривредних газдинстава *Anuarul Statistic Al Romaniei 1935 si 1936*, (Bucuresti: Institutul Central de Statistica, 1937), 181; *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1938*, (Αθήνα: Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1939), 115; *Статистически годишник на Царство България 1939, XXXI*, (София: Главна дирекция на статистиката, 1939), 181.

Пољопривредни рад, примарни извор прихода сељака, није у већини случајева могао да покрије основне трошкове. Да би преживели, ограничавали су потрошњу хране и били задовољни неприкладном одећом и становањем испод стандарда, у условима који су често доводили до озбиљних болести, па чак и смрти. На малим имањима храна је била најважнија ставка у породичном

⁹² Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941*, 41.

буцету: на поседима мањим од три хектара представљала је шест седмина свих трошкова; од 3–10 ha биле су три четвртине; и више од 10 ha – две трећине.⁹³

Средња имања, до 20 ha, била су нестабилна, подређена природним условима, плодности тла, тржишту и ценама, али су била одржива, док већа од 20 ha и крупна, више од 50 ha, могла су да организују производњу за потребе пољопривредних производа, за исхрану становништва, за извоз, за трговину, да обезбеде сировине за индустријску производњу, уз друге предности, попут употребљавања пољопривредних машина, рационалнијег коришћења капитала.

У Румунији након аграрне реформе удео обрадивог земљишта у власништву малих власника, до 10 ha, повећао се са 43,9% на 73,7%, док су се обрадиве површине веће од 100 ha смањиле процентуално са 40,23% на 10,5%.⁹⁴ Пре аграрне реформе, 1917. године, је у Грчкој било 2.259 великих имања од 200 до 2.000 ha, а након 1929. године 953.400 имања, од чега су 950.600 била приватна имања.⁹⁵ Као резултат реформе у Бугарској није било приватних имања већих од 100 ha, па чак и она имања већа од 50 ha (нешто више од пет стотина) заузимала су само само 1,6% земљишта. Такође, са реформом, спонтана прерасподела земље почела је да заузима важно место у Бугарској. Пољопривредно становништво повећавало се веома брзо, а нова генерација могла је да добије земљу само поделом оне која већ постоји. Број имања до пет хектара порастао је за 31%, а култивисаног земљишта између 1926. и 1934. године од 24% до 30% укупно.⁹⁶

Очито је да су земљишне реформе утицале на поседовну структуру свих држава, али оне нису биле једини и иницијални узрок постојања ситних сељачких поседа, већ су само допринеле даљем повећању ситних сеоских поседа неспособних за самосталан економски развој и опстанку великих обрадивих површина у рукама поседника. Те реформе требало би да се посматрају у склопу перманентног пораста становника, наслеђених структура поседа из 19. века и правних система држава, чији су закони⁹⁷ регулисали наследство и продају земље тако да штите мале поседе и ограничавају куповину, односно продају земље. Настављено је и током аграрне реформе, јер су ограничења у продаји земљишта

⁹³ Hitchens, *Rumania, 1866–1947*, 341–342.

⁹⁴ Sandru, “Reforma agrara din 1921 si loturile demonstrative,” 1; Scurtu and Otu, *Istoria romanilor. Romania Intregita (1918–1940)*, 103.

⁹⁵ Doukas, “Agrarian Reform in Greece,” 90.

⁹⁶ Berend, “Agriculture,” 161–162.

⁹⁷ Један од примера јесте српски Закон о окућњу од 1836. године, касније допуњиван 1861, 1897, 1898, 1907, који је одређивао пољопривредни минимум који сељак није смео да задужи (кућа, башта, два вола, једна крава, површина од 3,45 ха). Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941: успорени напредак у индустријализацији* (Београд: Clio, 2004), 40–42; Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 354–355.

такође била део свих реформских закона.⁹⁸ Изузетак је била Румунија, где је тек пред кризу 1929. године омогућена продаја или пренос земље добијене током реформе. Тим потезом одржива имања требало је да „преживе“ и да се прошире на слаба, чиме би дошло до модернизације и стварање средње класе сељаштва. Међутим тај започети процес зауставила је економска криза.⁹⁹

Аграрна реформа била је обојена и националним питањем и колонизацијом становништва. У Трансилванији, где је мађарско племство чинило већину поседника (око 90% свих имања са више од 50 ha)¹⁰⁰ земља је примарно расподељена румунским сељацима, а мање мађарским; слично је било и у Добруци, где су Румуни добили више земље од Бугара,¹⁰¹ те у Бесарабији, где су били руски поседи.¹⁰² У Трансилванији је експроприсано 2.655 имања која су имала мање од 100 ha пољопривредног земљишта; 74,9% њих било је у мађарском, 13,1% у немачком, а само 4,7% у румунском власништву.¹⁰³ Тако је након аграрне реформе 63% власника земљишта било румунског држављанства, док је 37% било других националности.¹⁰⁴

У Краљевини СХС аграрна реформа била је испреплетана и дубоко повезана са позицијом страних држављана, колонизацијом, националним и етничким питањима.¹⁰⁵ У Бугарској и Грчкој национално питање се посматра пре свега из дискурса избегличког питања. На некадашњим турским и бугарским имањима

⁹⁸ Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 355.

⁹⁹ Verdery, *Transylvanian Villagers*, 283–285. Suceică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): modernizare prin reforme*, 191–192.

¹⁰⁰ Hitchins, *Rumania, 1866–1947*, 350.

¹⁰¹ Thompson, “Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes,” 481. Видети и: Scurtu and Otu, *Istoria romanilor. Romania Intregita (1918–1940)*, 106.

¹⁰² Према његовом мишљењу, аграрни закон имао је јединствену сврху: снажно погодити класу великих поседника у Бесарабији, састављену углавном од елемената који говоре руски језик. Власници румунског порекла, за разлику од власника другог етничког порекла, поседовали су мање обимно земљиште, чија је експропријација била површина у мањем обиму (Suceică, *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): modernizare prin reforme*, 151.)

¹⁰³ Balázs, “The 1921 Agrarian Reform in Transylvania,” 54–55.

¹⁰⁴ Sărac and Olah, “Reforma agrară din 1921 și procesul coloniștilor,” 34.

¹⁰⁵ Видети: Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941*, 30; Никола Ј. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој: 1918–1941* (Нови Сад: Матица српска, 1968); Vladimir Pertot, *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Knj. 1, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine* (Zagreb: Informator, 1971), 16; Никола Ј. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату: 1919–1941* (Нови Сад: Матица Српска, 1972); Arpad Lebl, “Agrarna struktura Vojvodine i buržoaska politika koncesija (1919–1941),” *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije* 7 (1980); Никола Ј. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Срему: 1919–1941* (Нови Сад: Институт за изучавање историје Војводине, 1975); Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu: (1918–1941)* (Priština: Institut za istoriju Kosova, 1981); Zdenka Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1918. do 1941*, ed. Mira Kolar-Dimitrijević (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997); Срђан Милошевић, “Национални аспект дебате о аграрној реформи и колонизацији у Краљевини СХС (1919–1920. године),” *Токови*

легализовало је послератну везу између политичких и поседовних промена, али је мењало и социјалну, политичку и етничку структуру нације,¹⁰⁶ због чега су аграрне реформе биле и део државних мера за интеграцију избеглица.¹⁰⁷

Аграрне реформе праћене су и низом државних мера, од оснивања институција, узимања страних кредита,¹⁰⁸ улагања у образовање, санације пољопривредног земљишта, оснивања специјалних банака,¹⁰⁹ пораста домаћих пољопривредних кредита, организовања сељака у задруге и др.

Услед обима рада споменућемо детаљније питање сељачких дугова, јер је било условљено и унутрашњим и спољашњим економским факторима. Сељачки дугови проистекли из реформи заједно са економском кризом од 1929. године и њеним ефектима, уз недостатак добрих пољопривредних кредита довели су село на ивицу пропасти. У таквим околностима све земље региона државном интервенцијом и доношењем низа различитих мера покушали су да аграрни сектор егзистенцијално опстане.

У Румунији је током кризе настао највећи лични дуг у источној Европи.¹¹⁰ Сељаци који су добили земљу аграрном реформом задуживали су се како би издржали откуп земље.¹¹¹ Одмах је требало да исплате 20% вредности земљишта; 35% је преузела држава, а преосталих 45% требало је да се плати у ратама током двадесет година.¹¹² Ипак, иако су имали двадесет година да отплате удео у аграрној реформи, били су под притиском превремене отплате, а пад пољопривредних цена током двадесетих година није погодовао ситуацији за брзу отплату, због чега је ниво задужености сељака почео да расте.¹¹³ Стога је влада донела

историје, 2 (2013): 73; Vladan Jovanović, "Land Reform and Serbian Colonization," *East Central Europe* 42, 1 (2015), и др.

¹⁰⁶ Избеглице су биле присталице Либералне партије Венизелоса што је ојачало његову странку са око три стотине хиљада гласача од осам стотина хиљада у укупном становништву (Kritikos, "The Agricultural Settlement of Refugees," 336.)

¹⁰⁷ Kritikos, "The Agricultural Settlement of Refugees," 335.

¹⁰⁸ Аграрна реформа у Грчкој је успела и захваљујући спољном кредиту (Велика Британија и САД) у износу од 13 милиона фунти, а под надзором Друштва народа. (Doukas, "Agrarian Reform in Greece," 87; Mazover, *Greece and the Inter-war economic Crisis*, 77.)

¹⁰⁹ Бугарска је највише урадила за пољопривредни сектор установивши Бугарску народну банку, Бугарску пољопривредно-задружну банку и Бугарску земљорадничку банку; Грчка је основала Државну пољопривредну банку, а Југославија Привилеговану аграрну банку. Румунија је најкасније кренула са политиком повољних банкарски кредита аграрном сектору, тек по увођењу диктатуре 1938. године (Павловић, *Историја Балкана: 1804–1945.*, 363, 437; Berend, "Agriculture," 164–165; Коста Тодоров, *Политичка историја савремене Бугарске* (Београд, 1938), 322; Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 373–374; Petmezaz, "Agriculture and Economic growth in Greece 1870–1973," 366.)

¹¹⁰ Turnock, *The economy of East Central Europe 1815–1989*, 178–179.

¹¹¹ Ocetea, *Istoriја rumunskog naroda*, 318.

¹¹² Berend, "Agriculture," 155–156.

¹¹³ Verdery, *Transylvanian Villagers*, 279.

неколико закона ради санирања сељачких дугова од 1931. до 1934. године, који су на крају смањени за 50%, каматна стопа је задржана до три одсто, док се остатак дуга отплаћивао од две године до 17 година.¹¹⁴

Због проблема задужености сељака и пољопривредних кредита уопште у Југославији је установљена „Привилегована аграрна банка“ у априлу 1929. године са циљем да помогне новим малим поседима и први хипотекарни зајмови одобрени су у октобру исте године. У питању су били дугорочни зајмови до 300.000 динара са временом отплате од пет до 25 година и каматном стопом од 9%. То свакако није било довољно о чему сведочи и анкете Аграрне банке од 1932. године према којој је 709.525 сељака дуговало у укупном износу 6982 мил. динара, и то највише (45,72%) приватним повериоцима.¹¹⁵ У априлу 1932. године проглашен је генерални мораторијум, који је одложио отплату дугова за 12 година за имања мања од 75 ha по интересној стопи од 4% и 6%; у јуну 1935. влада је смањила порез на земљишта за једну трећину, а у септембру 1936. Уредбом о ликвидацији земљорадничких дугова у основи је било предвиђено да се отпише 50% дугова, да све обавеза дужника према приватним банкама и задругама преузима „Привилегована аграрна банка“, да се камата на преостале дугове смањи на 4,5% и да се продужи отплата на још 12 година.¹¹⁶

У Грчкој је цена земљишта била у висини продајне цене коју је проценила држава на основу предратне вредности драхме, која је у међувремену изгубила од своје вредности. Износ је био увећан за трошкове које је претрпела држава и 5% додатка у корист „Пољопривредне банке“. Износ је исплаћиван у року од 20 година, по каматној стопи од 8%, али је током економске кризе камата умањена на 6%, а време отплате продужено на 25 година.¹¹⁷

У Бугарској су сељаци који су добили земљиште морали да га отплаћују у наредних 10 година,¹¹⁸ али је 1933. проглашен мораторијум од пет година на сељачке дугове, тако да су имања мања од 50 ha плаћала 1% камате, изнад 50 ha 3%, док су дугови имањима мањим од 10 ha преполовљени.¹¹⁹

¹¹⁴ Berend, „Agriculture,” 178–179. Thompson, „Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes,” 481.

¹¹⁵ Поменути дуг је био расподељен на следећи 2,96% Државној хипотекарној банци, 7,15% Привилегованој аграрној банци, 32,18% приватним банкама, 12,54% сељачким задругама, 45,17% приватним особама, трговцима. Мirković, *Економска историја Југославије*, 346.

¹¹⁶ Dragana Gnjatović, „Privilegovana agrarna banka u ulozi likvidacione banke,” *Bankarstvo*, 9–10 (2011); Dragana Gnjatović, „Prvi zadatak Privilegovane agrarne banke: refinansiranje zemljoradničkih dugova,” *Bankarstvo*, 3–4 (2011); Mirković, *Економска историја Југославије*, 345–349.

¹¹⁷ Dimakis, „The agrarian co-operatives and the policy of the Greek governments,” 4; Mazover, *Greece and the Inter-war economic Crisis*, 76.

¹¹⁸ Беров, *Икономика на Българија до социјалистическата револуција*, 406.

¹¹⁹ Berend, „Agriculture,” 164–165; Тодоров, *Политичка историја савремене Бугарске*, 322; Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, 373–374.

Поменуте мере спасле су земљораднике од сигурне пропасти, али су биле у супротности са тржишном политиком и остављале су могућност сељацима да остану на нерентабилним земљама.

Аграрне реформе генерално нису донеле прогрес за пољопривредни сектор, јер су нова газдинства била сувише мала да би била економски одржива, даље су се делила путем наследства, представљала су препреку за стварање тржишне конкуренције, производња добара била је релативно мала; пољопривредне политике нису пратиле ново стање нити су се образовале институције које су подржавале власнике, није било ни довољно материјалне подршке од државе (кредит, инвентар, техничко образовање). Међу ретким позитивним ефектима издвајају се повећање потрошње по глави становника, пораст писмености, тежња ка тржишној оријентисаности, повећање обрадиве земље.¹²⁰

Закључак

Расподела земље дошла је касно, била је правно лоше дефинисана, често непоштована, нејасна, спровођена на основу политичких потреба, притисака и интереса. Када су нестали проблеми и новонастале државе се консолидовале, и реформе су се успориле, али су политичке, економске и социјалне последице остале.

Већина истраживача сагласна је да је сама реформа пре била део социјалне и политичке потребе него интегрални део економског развоја. Приликом доношења закључака о аграрним реформама неопходно је раздвојити контекст социјалне правде и стварања успешне пољопривреде. У социјалном и друштвеном контексту аграрне реформе имале су више успеха, за разлику од економског аспекта, где се појавило више проблема, попут немогућности стварања услова за економски напредак или одрживу пољопривреду; ситне парцеле недовољне за прехрану породица, за акумулирање капитала.

Аграрне реформе делимично су утицале на структуру пољопривреде, док су ефекти на привредну производњу били двоструки. Дугорочно посматрано, смањивање напредних великих имања изазвало је неизбежан пад у производњи, те онемогућавање стварања одрживог аграрног сектора, стварање капитала, инвестиција и техничко-технолошког унапређивања, али, с друге стране, краткорочни ефекти на економско стање пољопривредне популације и њихову егзистенцију били су позитивни, јер су им омогућили сопствену малу производњу, а тиме потрошњу.

¹²⁰ Hitchins, *Rumania, 1866–1947*, 351–352, 355. Verdery, *Transylvanian Villagers*, 280. Sandru, “Reforma agrara din 1921 si loturile demonstrative,” 1. Cochrane, “Central European Agrarian Reforms in a Historical Perspective,” 851. Kritikos, “The Agricultural Settlement of Refugees,” 333–335.

Извори и литература:

Monitorul Oficial 1921

Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca

Anuarul Statistic Al Romaniei 1935 si 1936. Bucuresti: Ministerul Muncii Sanatatii si Ocrotirilor Sociale, 1937.

Periékhhi lísta me vasiká dimosiévmata tis Yenikís Statistikís Ipiresías tis. Yenikí Statistikí Ipiresía tis Elládos I. Athina: 1930. (grčki)

Statističeski godišnik na Carstvo Bălgarija 1939, XXXI. Sofija: Glavna direkcija na statistikata, 1939. (ćirilica)

Statistički godišnjak, 1937, VIII. Beograd: Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, 1938.

Yenikís Statistikís Ipiresías tis. Statistiki Epetiris tis Elládos 1938. Athina: Yenikí Statistikí Ipiresía tis Elládos, 1939. (grčki)

„Agrarna reforma.“ *Ekonomski rečnik*, edited by Miomir Jakšić. 2. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, 2006.

Balázs, Telegdy. “The 1921 Agrarian Reform in Transylvania and its Reflection in the Considerations of the Members of the Bucharest School of Sociology.” *Belvedere Meridionale* 27, 1 (2015): 48–59.

Bărbulescu, Mihai, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, and Pompiliu Teodor, eds. *Istoria României*. București: Editura Enciclopedică, 1998.

Berend, Ivan T. “Agriculture.” *The Economic History of Eastern Europe: 1919–1975. Vol. 1, Economic Structure and Performance between the two Wars*, edited by M. C. Kaser and E. A. Radice. Oxford: Clarendon Press, 1985.

Berov, Ljuben. *Ikonomika na Bălgarija do socialističeskata revoljucija*. Sofija: Nauka i izkustvo, 1989. (ćirilica)

Brassley, Paul. “Land reform and reallocation in interwar Europe.” *Contexts of Property in Europe: The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective*, edited by Rosa Congost and Rui Santos, 145–164. Turnhout: Brepols Publishers, 2010.

Cochrane, Nancy J. “Central European Agrarian Reforms in a Historical Perspective.” *American Journal of Agricultural Economics* 75, 3 (1993): 851–856.

Čalić, Mari-Žanin. *Socijalna istorija Srbije 1815–1941: usporeni napredak u industrijalizaciji*. Beograd: Clio, 2004. (ćirilica)

Demeter, Gábor. *Agrarian Transformations in Southeastern Europe (from the late 18th century to World War II)*. Sofia: Institute for Historical Studies, BAS, Institute of History, RCH, HAS, 2017.

Dimakis, Dimitris Angelis-. “The agrarian co-operatives and the policy of the Greek governments: from the enactment of the law of 1914 until the establishment of the compulsory co-operatives.” Paper presented at the Rural History 2013 University of Bern, 2013.

Dimitrov, Marko. *Dăržavata i ikonomikata v Bălgarija meždu dve te svetovni vojni 1919–1939 g*. Sofija: Izdatelski kompleks na UNSS, 2014. (ćirilica)

- Dogan, Mattei, and Ali Kazancigil, eds. *Comparing Nations, Concepts, Strategies, Substance*. Blackwell 1994.
- Doukas, Kimon A. "Agrarian Reform in Greece." *The American Journal of Economics and Sociology* 5, 1 (1945): 79–92.
- Drakić, Gordana. "Organi sprovođenja agrarne reforme u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca." *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 40, 2 (2006): 43–52.
- . "Sprovođenje agrarne reforme u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca na području Vojvodine na primeru poseda srednje veličine." *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 3 (2012): 271–283. (ćirilica)
- . "Pravni propisi o agrarnoj reformi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca." *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 41, 1/2 (2007): 281–290.
- Đuričić, V. M. i dr. *Naša narodna privreda i nacionalni prihod*. Sarajevo: Državna štamparija, 1927. (ćirilica)
- Erić, Milivoje. *Agrarna reforma u Jugoslaviji: 1918–1941 god.* Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.
- Gaćeša, Nikola L. *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu: 1919–1941*. Novi Sad: Matica Srpska, 1972. (ćirilica)
- . *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj: 1918–1941*. Novi Sad: Matica srpska, 1968. (ćirilica)
- . *Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu: 1919–1941*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1975. (ćirilica)
- Gnjatović, Dragana. "Privilegovana agrarna banka u ulozi likvidacione banke." *Bankarstvo*, 9–10 (2011): 12–25.
- . "Prvi zadatak Privilegovane agrarne banke: refinansiranje zemljoradničkih dugova." *Bankarstvo*, 3-4 (2011): 10–31.
- Hitchins, Keith. *Rumania, 1866–1947*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Ivanov, Martin, and Adam Tooze. "Convergence or Decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population, and GNP in Bulgaria, 1892–1945." *The Journal of Economic History* 67, 3 (2007): 672–703.
- Jaranov, Atanas. *Stopanskata politika na Bălgarija (ot 1878 do 1928 godina)*. Sofija: Pečatnica Hudožnik, 1934. (ćirilica)
- Jørgensen, Hans. „The Inter-War Land Reforms in Estonia, Finland and Bulgaria: A Comparative Study.“ *Scandinavian Economic History Review* 54, 1 (2006): 64–97. <https://doi.org/10.1080/03585520600594596>.
- Jovanović, Vladan. „Land Reform and Serbian Colonization.“ *East Central Europe* 42, 1 (2015): 87–103. <https://doi.org/https://doi.org/10.1163/18763308-04201006>.
- Kopsidis, Michael. „Missed Opportunity or Inevitable Failure? The Search for Industrialization in Southeast Europe 1870–1940.“ *EHES working papers in economic history*, 19. (2012): 1–37. Accessed 09.08.2019. http://www.ehes.org/EHES_No19.pdf.
- Kosatev, Todor. „Agrarnata politika na bălgarskite pravitelstva po bežanskija văpros v perioda 1919–1932.“ *Vătrešnata politika na Bălgarija prez kapitalizma 1878–1944*, ur. Jono Mitev, 246–268. Sofija: BAN, 1980. (ćirilica)

- Kritikos, Georgios. „The Agricultural Settlement of Refugees: A Source of Productive Work and Stability in Greece, 1923–1930.“ *Agricultural History* 79, 3 (2005): 321–346.
- Kršev, Boris N. „Uporedne karakteristike agrarnih reformi u Vojvodini u XX veku.“ *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture* 8, 16 (2011): 177–125.
- Lampe, John R. *The Bulgarian Economy in the Twentieth Century*. New York: St. Martin's Press, 1986.
- Lampe, John R., and Marvin R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1982.
- Lebl, Arpad. „Agrarna struktura Vojvodine i buržoaska politika koncesija (1919–1941).“ *Acta Historico-oeconomica Iugoslaviae, Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije* 7 (1980): 55–70.
- Loizos, Dimitrios. „Land, Peasants and State Policy in Interwar Greece (1924–1928).“ Master of Arts, Kent State University, 1983.
- Malović, Gojko. „Ustanove agrarne reforme Kraljevine Jugoslavije 1919–1941.“ *Arhiv*, 7, 1/2 (2006): 9–20. (ćirilica)
- Mančev, Krsto Gerov. *Istorija na balkanskite narodi 1918–1945. godina*. Sofija: Paradigma, 2008. (ćirilica)
- Mazover, Mark. *Greece and the Inter-war economic Crisis*. Oxford: Clarendon Press-Oxford, 1991.
- Mihnea, Diana. „Cities of Transylvania and the 1921 Agrarian Reform. Negotiations and Decisions Halfway Between Administrative Autonomy and Centralization.“ *sITA – studii de Istoria și Teoria Arhitecturii*, 4 (2016): 122–134.
- Milošević, Srđan. „Nacionalni aspekt debate o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Kraljevini SHS (1919–1920. godine).“ *Tokovi istorije*, 2 (2013): 53–74. (ćirilica)
- Mirković, Mijo. *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Informator, 1968.
- Mitrany, David. *The Land and the Peasant in Romania: the War and Agrarian Reform, 1917–1921*. London: Oxford University Press, 1930.
- Mitrović, M. „Agrarna reforma.“ *Sociološki rečnik*, ur. Aljoša Mimica and Marija Bogdanović. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007.
- Moraru, Anton. *Istoria românilor: Basarabia și Transnistria (1812–1993)*. Chișinău: Aiva, 1995.
- Müller, Dietmar. „Colonization Projects and Agrarian Reforms in East-Central and South-eastern Europe, 1913–1950.“ *Governing the Rural in Interwar Europe*, edited by Liesbeth van de Grift and Amalia Ribí Forclaz, 45–67. New York: Routledge, 2018.
- Obradović, Milovan. *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu: (1918–1941)*. Priština: Institut za istoriju Kosova, 1981.
- Ocetea, Andrej, ed. *Istorija rumunskog naroda*. Novi Sad: Matica srpska, 1979.
- Pavlović, Stevan K. *Istorija Balkana: 1804–1945*. Beograd: Clio, 2004. (ćirilica)
- Pertot, Vladimir. *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Knj. 1, Analiza razdoblja između 1919. i 1968. godine*. Zagreb: Informator, 1971.

- Petmezas, Socrates D. "Agriculture and Economic growth in Greece 1870–1973." *Agriculture and Economic development in Europe since 1870*, edited by Vicente Pinilla Pedro Lains, 353–374. London and New York: Routledge, 2008.
- Popović, Ratibor. *Agrarna prenaseljenost Jugoslavije*. Beograd: Pravni fakultet, 1940. (ćirilica)
- Rafailović, Jelena. "Agrarna reforma i industrijalizacija u Kraljevini SHS – studija slučaja poseda Đorda Dunderskog." *Tokovi istorije*, 2 (2016): 93–120. (ćirilica)
- Ragin, Charles C. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1987.
- Ristić, Teofan Đ. *Borba za zemlju i naša agrarna reforma*. Beograd: Ekonomsko-finansijski život. Privredni pregled, 1938. (ćirilica)
- Roksandić, Drago, ed. *Uvod u komparativnu historiju*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2004.
- Roszkowski, Wojciech. *Land Reforms in East Central Europe after World War One*. Warsaw: Institute of Political Studies Polish Academy of Science, 1995.
- Roucek, Joseph Slabey. "Economic Geography of Greece." *Economic Geography* 11, 1 (1935): 91–104.
- Sălăgean, Marcela. "Romania between 1919 and 1947." *History of Romania, compendium*, edited by Ioan Bolovan Ioan-Aurel Pop. Cluj: Napoca, 2006.
- Sandru, Dumitru. "Reforma agrara din 1921 si loturile demonstrative." *Buletin științific al Universității Mihail Kogălniceanu* 17 (2008): 163–177. <https://www.umk.ro/fr/buletin-stiintific-cercetare/arhiva-buletinstiintific/158-buletin-stiintific-nr-17-2008/256-reforma-agrara-din-1921-si-loturile-demonstrative.html>.
- Sărac, Ioana, and Roland Olah. "Reforma agrară din 1921 și procesul coloniștilor." *Revista hiperboreea. Revistă de istorie, artă și cultură*. 1, 12 (2012): 30–40.
- Scurtu, Ioan, and Petre Otu, eds. *Istoria romanilor: Romania Intregita (1918–1940)* Vol. VIII. Bucuresti: Editura Enciclopedica, 2003.
- Seferiades, Seraphim. "Small Rural Ownership, Subsistence Agriculture, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast." *Journal of Modern Greek Studies* 17, 2 (1999): 277–323.
- Siegrist, Hannes, and Dietmar Müller, eds. *Property in East Central Europe: Notions, Institutions, and Practices of Landownership in the Twentieth Century*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2015.
- Spulber, Nicolas. *The State and Economic Development in Eastern Europe*. New York: Random House, 1966.
- Stavrijanos, Leften. *Balkan posle 1453. godine*. Beograd: Equilibrium, 2005.
- Suveică, Svetlana. *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918–1928): modernizare prin reforme*. Chișinău: Pontos, 2010.
- Šimončić-Bobetko, Zdenka. *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1918. do 1941. ur*. Mira Kolar-Dimitrijević. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.
- Thompson, Sarahelen. "Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes." *American Journal of Agricultural Economics* 75, 3 (1993): 840–844.

- Todorov, Kosta. *Politička istorija savremene Bugarske*. Beograd, 1938. (ćirilica)
- Tuma, Elias H. *Twenty-six centuries of agrarian reform: a comparative analysis* Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1965.
- Turnock, David. *The economy of East Central Europe 1815–1989: Stages of transformation in a peripheral region*. London & New York: Routledge, 2006.
- Verdery, Katherine. *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983.
- Vučo, Nikola. *Poljoprivreda Jugoslavije: 1918–1941*. Beograd: Rad, 1958.
- Vučo, Nikola. *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*. Beograd: Naučna knjiga, 1955. (ćirilica)

Summary

Jelena Rafailović, PhD

Agrarian reforms in the Balkans after World War I – comparative overview of basic characteristic

The article presents a comparative overview of basic characteristics of agrarian reforms implemented in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and in Romania, Greece and Bulgaria after the World War I. Its legislative frame was analyzed, through its basic principles and the extent of expropriation and effects of the reform, with the aim to point out the similarities and differences and to contribute to a comprehensive understanding of this question within the Balkan history.

Agrarian reforms were more a part of social and political needs than an integral part of the economic development. When making conclusions about agrarian reforms it is important to separate the context of social justice and development of successful agriculture. In social context agrarian reforms were more successful than in economic one. There were more problems, such as inability to create economic development or sustainable agriculture; small properties offered insufficient quantities for the owners, and for capital accumulation. Agrarian reforms only partly influenced progress and sustainable agriculture, while effects on economic production were twofold. In the long term, reduction of progressive and large properties caused inevitable fall of production, and unabled development of the sustainable agricultural sector, growth of capital, investments and technical and technological innovations. On the other side, short-term effects on the economic condition of the agricultural population and their existence were positive, because they enabled short-scale production and consumption.

Key words: agrarian reforms, Balkans, interwar period, land legislation, expropriation